

AZ ESÉLYEK ÚJRATERMELŐDÉSE

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ NEGYVENÖT ÉVBEN látszólag egyszerű volt eligazodni az iskolarendszerben¹. Előbb mindenki kijárta a nyolc osztályos általános iskolát, és utána a családnak mindössze azt kellett eldöntenie, hogy a gyerek gimnáziumba, szakközépiskolába (a hatvanas évek közepéig: technikumba) vagy szakmunkásképzőbe menjen. Ennél többet nem is kellett tudni ahhoz, hogy a gyerek valamilyen középfokú papírhoz – érettségihez vagy szakmunkás bizonyítványhoz – jusson. Ha pedig az iskola és a tanulás világában *nem túl jártas szülő* azt szerette volna, hogy a csemetéje magasabb képzettséget szerezzen, akkor már az általános iskolában igyekezett jobb tanulásra ösztönözni, mert annyit azért tudott, hogy ehhez „jó tanulónak” kell lenni. Az ösztönzéshez persze nem voltak olyan kidolgozott eszközei, mint egy értelmiségi szülőnek, de ha az iskolával és a tanulóval kapcsolatos pozitív attitűdjének folyamatos érzékeltetésével, és esetleg még a másnapi leckék állandó ellenőrzésével kellően motiválta gyermekét, akkor ezzel már elérhetett valamilyen eredményt.

Valójában az iskolarendszer, és abban az előre haladás lehetőségei ebben a korszakban is sokkal differenciáltabbak voltak, de a különbségek nagy része rejtett módon érvényesült. A felszínen és hivatalosan az egy típusba tartozó iskolák egyformák voltak, ám a jó iskolaválasztáshoz abban az időben is szükség volt kiegészítő információkra, mert a hivatalosan „egyforma” iskolák között, sőt, a hivatalosan „homogén” iskolákon belül is óriási különbségek mutatkoztak. Ezek abban összegződtek, hogy azonos osztályzatok mögött más-más tudás húzódott meg. Ezt a rejtett különbséget jól ismerték a középiskolák pedagógusai, akik pontosan tudták, hogy az egyik vagy a másik általános iskolából jött gyerekeknel „mire számíthatnak”. Ahogyan Surányi Bálint megállapította: „... minden középfokú intézmény hozzávetőlegesen eligazodik a nála jelentkező gyerek felkészültségében anélkül, hogy egyenként megpróbálna erről meggyőződni... Sokéves tapasztalatai vannak ugyanis arról, melyik általános iskola milyen bizonyítványa mit ér” (Surányi 1987:58). A középiskolák közötti különbségek pedig szinte nyíltá lettek, amikor az egyetemi-főiskolai felvételi rendszert átalakították, és összehasonlíthatóvá váltak a hozott és a szerzett pontszámok. Egy elit-gimnáziumból jelentkező kevesebb pontot hozott, de többet ért el a felvételin, mint kevésbé színvonalas gimnáziumból maximális pontszámmal érkező társa.

A rejtett differenciálódás már az általános iskolában megkezdődött. Szociológiai vizsgálatok sora mutatta ki, hogy a fővárostól a kistelepülésekig haladva egyre több a szükségtanterem, a képzés nélküli pedagógus, az összevont tanulócsoporthoz, és

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány (OKTK A.1252/V.) támogatásával készült, Liskó Ilona közreműködésével. A vizsgálat 4356, középfokú iskolában az 1997/98-as tanévben első évfolyamos tanuló országos reprezentatív mintáján kitöltött szülői kérdőívvel és egy szűkebb mintán végzett mélyinterjú-sorozatból állt. Jelen tanulmány a kérdőíves vizsgálat adatain alapul.

egyre kevesebb a tornaterem vagy a szakos pedagógusok tartotta óra – azaz: az oktatás színvonalát befolyásoló tényezők eléggé egyértelmű logika mentén rendeződnek (Kravjanszky 1983.) Itt most nem foglalkozunk azzal, hogy ezek a tényezők milyen mechanizmusokon keresztül befolyásolják az oktatás minőségét, csak a végeredményt nézzük, ahogyan azt az 1995-ös MONITOR vizsgálat megállapította: *„Összességében tehát a budapestiek előnye 8. osztályban több mint fél év az országos átlaggal szemben. Ez igen nagy eltérés, s a különbségek drámaivá nőnek, ha a 7. osztályos budapestieket és a 8. osztályos községekben tanulókat vetjük egybe: tulajdonképpen csak a matematikateljesítménynél lehetséges az egybevetés, s még ott is a 7. osztályosok javára billen a mérleg, vagyis még egy olyan tantárgy-specifikus területen is, mint a matematika, több mint egy év a tudásbeli különbség a két csoport között. Az olvasásmegértés és a kognitív teszt esetében a 7. osztályos budapestiek teljesítménye jelentősen meghaladja a 8. osztályos községben tanulókéét. A különbség két év körüli...”* (Vári 1997: 69-70).

De nemcsak a település típusa szerint volt/van különbség az általános iskolák között, hanem településen belül is. Mindig is nyilvánvaló volt, hogy minden városban vannak jobb és gyengébb iskolák. Amikor pedig a hatvanas évek elején megkezdődött az úgynevezett tagozatos osztályok alapítása, az „egységes” általános iskola – hogy az úriszabók szókincséből kölcsönözzünk – "fazont" is kapott a belső differenciálódáshoz. Az első tagozatok számtan, testnevelés és ének-zeneiek voltak. Magától értetődőnek tűnt volna, ha például az ének-zeneibe a jó hallású, a testnevelés tagozatba a jó mozgású gyerekek kerülnek. Bár ezek a képességek viszonylag objektív módon mérhetők, és nem függenek annyira a családi háttértől, mint a verbális készségeken alapuló „fő” tantárgyakban mutatott teljesítmények, a tagozatos osztályokban már kezdettől fogva megjelent a társadalmi szelekció. Ennek egyszerűen az volt a magyarázata, hogy a tagozatos osztályok – a többihez képest – némi többlet figyelmet, gondoskodást kaptak, és a jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező (azaz: az értelmiségi és vezető állású) szülők igyekeztek gyerekeiket bejuttatni az (akármilyen) tagozatos osztályba. Egy 1966-ban végzett vizsgálat kimutatta, hogy „a volt ének-zenei iskolások 66 %-ának édesapja vezető-értelmiségi foglalkozású, s az összes többi kategória csak a szülők 34 %-át teszi ki – ezzel szemben a volt normál általános iskolások esetében épp fordított helyzet alakult ki: csak a szülők 34 %-a vezető-értelmiségi, 66 %-a munkás, paraszt, kistisztviselő, kisiparos” (Bácskai és mások 1971:74). Az ének-zenei és testnevelés tagozat csak akkor vált más gyerekek számára is könnyebben elérhetővé, amikor a hetvenes évektől beindultak az idegen (nyugati) nyelvi tagozatok. Ezzel ugyanis a *közvetett színvonal-emelő esély* helyébe egy *közvetlenül konvertálható tudásfajta* lépett, és a felsőbb rétegek most már ide igyekeztek bejuttatni gyerekeiket.

A tagozatos osztályokban nemcsak a tanulók válogatottak, hanem a pedagógusok is. Ide – magától értetődő természetességgel – a „jobb” tanárok kerülnek. Mivel a minőségi munka mérésének nem voltak általánosan elterjedt és rendszeresen alkalmazott eszközei (ma sincsenek, bár talán a vizsgarendszer bevezetésével lesznek) feltehetően vegyül némi szubjektivitás abba, hogy egy tantestületen belül milyen rangsor alakul ki. Ennek ellenére viszonylag kis hibaszázalékkal mindenki tudja, hogy egy tantestület tagjai közül kinek a munkája mennyit ér. De nem kell pusztán erre a homályos és informális minősítésre hagyatkoznunk. Egy fővárosi kerület összes általános iskoláját felölelő vizsgálatból kiderült, hogy a tagozatos osztályokban

nagyobb arányban tartottak órákat szellemi foglalkozású családból származó, napali tagozaton diplomát szerzett pedagógusok, mint a többiben (Ladányi János és Csanádi Gábor, 1983:44,47).

A tagozatos osztályok azután mindenütt minden tantárgyból jobb eredményeket produkáltak a normál osztályokénál. A pedagógiai szakírók kezdetben holmi „generatív hatásról” beszéltek, amely szerint, ha egy gyerek talál egy területet, amelyen sikereket ér el, akkor ez az eredmény és beállítottság más területekre is generalizálódik. Később már senki nem tagadta, hogy egyszerűen a társadalmi szelekció új alakváltozatáról van szó, amely az „egységes” általános iskolán belül létrehozta a tagozatos osztálytól a kiegészítő osztályig (iskoláig) ívelő kontinuumot.

A kiegészítő iskolát elvileg az enyhén értelmi fogyatékos gyermekek számára hozták létre, és még deklarált célja szerint sem adott nyolc általánosnak megfelelő képzettséget. A már említett vizsgálatból kiderült, hogy a kerület kiegészítőbe járó tanulói közül mindössze hét százalék származott szellemi dolgozó családjából, viszont 30 % kvalifikált és 49 % kvalifikálatlan fizikai dolgozó gyermeke volt (Ladányi-Csanádi 1983:131).

Az elvben egységes, valójában differenciált általános iskola egy olyan középiskolai rendszerben folytatódott, amelyben hivatalosan is megjelentek a differenciálódás elemei, de a valóságos – és tegyük hozzá: rejtett – különbségek ezt felfokozták. A gimnázium, a szakközépiskola és a szakmunkásképző közötti funkcionális különbségek mindenki számára nyilvánvalók voltak, bár az már nem annyira, hogy egy szakközépiskolai érettségi, amely elvileg „ugyanannyit ért”, mint a gimnáziumi, miért volt kevésbé alkalmas a továbbtanuláshoz. Az átlagosan tájékozatlan szülők olyan rejtélyesnek tűnő és megmagyarázhatatlan jelenségekkel találkozhattak, hogy például egy egészségügyi szakközépiskolából kisebb esély volt az orvosegyetemre, egy közgazdasági szakközépiskolából pedig a közgazdaságtudományi egyetemre bejutni, mint valamely gimnáziumból.

A nyílt, funkcionális különbségeken kívül azután még ott voltak – az általános iskolaképhez hasonlóan – az azonos típusú intézmények közötti különbségek is. A gimnáziumok esetében ezeket a különbségeket a sikeres felvételi esélye mutatta, a szakközépiskolák és a szakmunkásképzők esetében pedig az egyes szakmák munkaerőpiaci értéke.

Összefoglalóan azt mondhatjuk az 1990-ig jellemző rendszerről, hogy az látszólag mindenki számára áttekinthető volt, ám rejtett szelekciós mechanizmusok működtek abban. Az áttekinthető és egységes iskolarendszer leple alatt kialakult egy „informális iskolarendszer”, amely főleg szociálisan differenciált, és sok esetben már hat éves korban szelektált. Az 1945 előtti nyílt szelekció rendszerében lehetett tudni, hogy a polgári iskola, a gimnázium, a reálgimnázium, a reáliskola, a felsőkezeskedelmi stb. mit nyújt, mire tesz képessé, és milyen további iskolába vezet abból út. Pontos adatokat lehetett tudni arról, mennyi ilyen, meg hány olyan iskola van, és kik járnak a különböző intézményekbe. Az 1945 után kialakult informális iskolarendszer azonban úgy működött, hogy nem voltak arról adatok (hiszen hivatalosan nem létezett), a különböző lehetőségeket biztosító iskoláknak sem arányait, sem minőségét nem lehetett pontosan tudni, mert nyilvánossága korlátozott volt. Azt a tényt, hogy például a budapesti Fazekas, a miskolci Földes, a győri Révai vagy a szolnoki Varga Katalin Gimnázium „jó”, az átlagosan tájékozatlan szülők nem tudták, csak azok, akik rendelkeztek némi „bennfentes” tudással, vagyis főleg az értel-

miségiék. Ebben a korlátozott nyilvánosságban az iskolaválasztási döntéshez megszerzendő ismeretekhez csak informális úton lehetett hozzájutni. Emiatt a szülők érdekérvényesítéséhez nemcsak nagy tájékozottság kellett (erre egy formalizált, átlátható rendszerben is szükség van²), hanem kapcsolati tőke is e tájékozottság megszerzéséhez, és informális hatalom céljaik eléréséhez.

1990 után a korábbi helyzethez képest az iskolák közötti különbségek nyíltabbá váltak. Egyrészt formálisan is megkülönböztethetők különböző évfolyamszámú középiskolák, másrészt deklaráltan eltérő tantervekkel és a kötelezőn túli kínálatok sokféleségével működnek. Úgy tűnik azonban, hogy a választás nem könnyebb, hanem – lehet, hogy csak átmenetileg, ameddig az új rendszer meg nem szilárdul – nehezebb lett. Nehezebb az átlagosan tájékozatlan szülőknek, amennyiben megszünt az az egyszerű rendszer, amelyben csak kevés számú, azonos központi tantervvel működő iskolafajta között kellett választaniuk, de nehezebb a többlet információkkal rendelkező kiváltságosoknak is, amennyiben felborult az a több évtized alatt kialakult és megszilárdult informális hierarchia, amelyben megközelítő biztonsággal el tudtak igazodni. Egyetlen dolog nem változott: az iskola és az iskolai végzettség életesélyeket eldöntő szerepe, és ebből következően az, hogy a jobb helyzetben lévő rétegek továbbra is megpróbálják a legjobb iskolát adni gyerekeiknek – legfeljebb a „találati pontosság” lehet átmenetileg kisebb.

Iskola és társadalmi mobilitás

Az egyes társadalmi csoportok iskolaválasztásában természetes, és – úgy tűnik – megváltoztathatatlan tendencia érvényesül, amely mögött az az emberi törekvés áll, hogy a szülők legalább olyan, vagy még jobb társadalmi helyzetbe szeretnék hozni gyermekeiket, mint amilyenben ők vannak. A feudális-musból való kilépés óta ennek legfőbb eszköze az iskola Magyarországon is, jóllehet a polgári fejlődés Nyugat-Európához képest igencsak megkésett. Az iskolák által szerzhető képzettség társadalmi pozíciót meghatározó szerepe döntő jelentőségre tett szert. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a kovertálható és/vagy a munkaerőpiacon hasznosítható tudás iskolai határa folyamatosan egyre feljebb tolódott. A két háború közötti időszakban egy polgári iskolai végzettség munkaerőpiaci értéke felért egy mai gimnáziumi érettségivel, egy gimnáziumi érettségé pedig szinte egy mai diplomáéval. Még szemléletesebben és pontosabban mutatja ezt a tendenciát a szakmaszerzés feltételeinek változása: 1945 előtt még hat éves elemi után lehetett a három éves tanonciskolában szakmunkás képzettséget szerezni; 1945 után már csak a nyolc általános után. Közben folyamatosan nőtt azoknak a szakmáknak az aránya, amelyeket már csak érettségi, azaz tizenkét évi tanulás után lehet megszerezni, s a legújabb Országos Képzési Jegyzékben szereplő szakmáknak már a fele ilyen.

² Franciaországban – mint a piacgazdaságokban általában – nem olyan értelemben rejtett a szelekció, mint volt a szocialista országokban. Mégis: „A tájékozottság tekintetében észlelhető különbség túlságosan nyilvánvaló és ismert ahhoz, hogy behatóbb tárgyalására szükség lenne. Paul Clerc szerint a polgári iskolában tanuló diákok (társadalmi rétegződésük kevésbé exkluzív, mint a gimnazistáké) családjai közül 15 %-ban nem ismerik a hozzájuk legközelebb eső állami gimnázium nevét... A gimnázium nem része a népi rétegek konkrét világának, és a kivételes tanulmányi eredmények egész sorára, továbbá a tanító vagy egy-egy rokon rábeszélésére van szükség ahhoz, hogy egyáltalán gondoljanak a gyermek gimnáziumi továbbtanulására. Ezzel szemben a művelt családok komoly információs tőkével rendelkeznek az iskolai tanulmányok teljes köréről...” (Bourdieu 1967: 297).

Vannak egyéb bizonyítékok is az iskola szerepének fontosságára. Erre nézve értékes adalékok találhatóak *Kertesi Gábor* tanulmányában, aki leszögezi: „Hogy »a tudás hatalom«, az a munkagazdaságtan prózájára lefordítva két dolgot jelent: az iskolai végzettség függvényében csökken a munkanélküliség kockázata, és nő a kereset” (Kertesi 1995:32). Kertesi a mértékeket is kiszámolta: „... a 8 általánosnál alacsonyabb iskolai végzettséghez képest a 8 általános végzettségűek keresete 13 százalékkal, a szakmunkásképzőt végzettké 20 százalékkal, a középiskolát végzettké 30 százalékkal, a felsőfokú végzettségűek keresete pedig mintegy 60 százalékkal magasabb” (Kertesi 1995: 32). És: „A felsőfokú végzettségűekhez képest a középiskolát végzettké több mint 2,5-szeres, a szakmunkásképzőt végzettké 3,5-szeres, a csak nyolc osztállyal rendelkezők pedig már 5-szörös relatív munkanélküliségi kockázatnak vannak kitéve. Az iskolázatlan kategóriáról nem is beszélve, ahol a munkanélküliség kockázata abszurd módon emelkedni kezd: a 10-szeres, 20-szoros esélyeket is eléri” (Kertesi 1995:34-35).

A szülők természetesnek tekinthető törekvése tehát az, hogy gyermekeiknek – az iskolán keresztül – minél jobb életésélyt adjanak, és ez a törekvés annál sikeresebb, minél feljebb van valaki a társadalmi hierarchiában. Így volt ez 1945 előtt, 1945 és 1990 között, és így van 1990 óta is. E megállapítás fényében érdemes szemügyre venni egy sajátos szemszögből a magyar történelem különböző korszakairól végzett mobilitás-vizsgálatokat: mennyiben tudták a legelőnyösebb társadalmi helyzetű csoportok gyermekeik sorsában reprodukálni saját pozíciójukat. A különböző felvételeknél más-más névvel illették ezeket a kategóriákat:

- *szellemi dolgozó* – az 1930-as és 1949-es népszámlálásnál a megkérdezettek és az apák körében, az 1992-es felvételnél az apák körében,
- *vezető és értelmiségi* – az 1963-as felvételnél a megkérdezettek és az apák körében,
- *vezető, felső szintű szakalkalmazott* – az 1973-as és 1983-as felvételnél a megkérdezettek és az apák körében,
- *értelmiségi* – az 1992-es felvételnél a megkérdezettek körében.

Az 1973., 1983. és 1992. évi vizsgálatoknál azt vették figyelembe, hogy az összeírtak 14-18 éves korában mi volt az apa társadalmi csoportja. Az 1930-as népszámláláskor összeírt szellemi foglalkozású keresők majdnem fele, 47,3 %-a szellemi foglalkozású apától származott, s a szellemi foglalkozású apák gyerekeinek 70,2 %-a ugyancsak szellemi foglalkozásúvá vált.

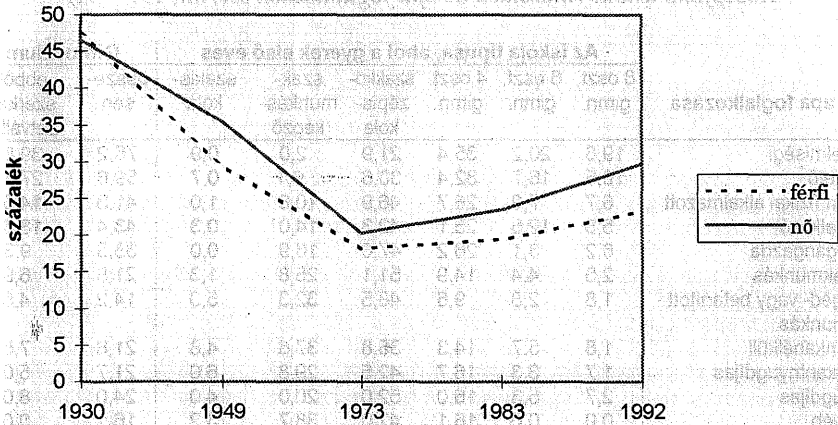
Húsz évvel később, az 1949-es népszámláláskor összeírt szellemi foglalkozású keresők apjának csak 31,6 % volt szellemi foglalkozású. Leginkább a munkáscsaládból jöttek aránya változott: 1930-ban 9,1 %, 1949-ben 29,5 % volt. Ezen adatok mögött egy több elemből összetevődő történelmi és politikai változás húzódik meg: egyrészt sokan meghaltak a háborúban; másrészt a háború után sokan – és főleg a foglalkozási hierarchia felső rétegéből valók – elhagyták az országot; harmadsorban a hatalmat megszerző kommunista pár tudatosan törekedett a régi értelmiségnek új – munkás és paraszt eredetű – értelmiséggel való felváltására. A szellemi foglalkozásúak származásában megmutatkozó eltolódó arányok ugyanakkor nem jelentették azt, hogy a szellemi foglalkozású apák gyermekeinek sokkal kisebb esélyük lett volna ugyancsak szellemi foglalkozásúvá válni, hiszen 63,7 %-uk az 1949-es adat szerint is reprodukálta apja társadalmi státusát. A két szempont szerinti adat csak

látszólag van ellentmondásban, ugyanis a meginduló strukturális változások folytán a korábbinál több szellemi természetű munkahely állt rendelkezésre. Ezért aztán, ha a politika a maga erőszakos eszközeivel módosította is annak mértékét, ahogyan a kedvező társadalmi helyzetű csoportok gyermekeik generációjában reprodukálni tudták saját pozíciójukat, az alapvető tendencia továbbra is megmaradt. 1949-ben is a szellemi foglalkozású apák gyerekeinek volt a legnagyobb esélye szellemi foglalkozással keresni kenyerét, miközben persze nagy számban áramlottak ebbe a csoportba más családi háttérű személyek. Ennek mértékét később a strukturális mobilitás tovább növelte. „A szerkezeti változás mértéke jól érzékelhető, ha az 1963. évi társadalmi és foglalkozási szerkezetet akár az 1930. évi, akár az 1949. évi népszámlálásnak az alapján kirajzolható szerkezettel hasonlítjuk össze [...] 1930-tól 1963-ig a szellemi foglalkozásúak aránya a férfiak között több mint másfélszeresére, a nők között több mint háromszorosára nőtt. Ezen belül is különösen gyors volt a szakértelmiség növekedése” (Andorka 1982:70-71).

A későbbi – 1983-as és 1992-es – mobilitásvizsgálatok már azoknak a családoknak az önreprodukciós törekvéseit is tükrözik, amelyekben az apák az ötvenes és a hatvanas években kerültek be a foglalkozási hierarchia felső rétegébe. Az előbbi táblázatból látható, hogy a hetvenes évek elejéig csökken a felső rétegek önreprodukciós sikere, majd elkezdődik egy lassú visszakapaszkodás, amelyben viszont már azok a családok is benne vannak, akik 1945 után kerültek ebbe a csoportba. Ha a társadalom még nem érte is el a háború előtti évekre jellemző zártságát, szemmel láthatóan afelé tartott. A minden életkorú személyt magában foglaló teljes populáció idősebb részében még hatnak az 1945-ös rendszerváltás következményei, és ez jelentős mértékben csökkenti az átlagokat. Ha azonban külön nézzük a fiatalabbakat, akkor egészen más adatokat kapunk. Például 1992-ben az összes értelmiségi férfi 23,2 %-a származott vezető vagy értelmiségi apától, ám ha csak a 29 éves vagy fiatalabb férfiakat nézzük, ott az arány 46,7 % (Harcza 1995:31), tehát már el is érte az 1930-as szintet.

Úgy tűnik, hogy ha egy nemzet életében hosszú ideig nincs nagy társadalmi átrendeződéssel járó politikai kataklizma (és Magyarországon az 1956 óta eltelt negyvenkét év alatt nem volt), akkor a felső rétegek önreprodukciós törekvései – legyen a rendszer kapitalista vagy szocialista – zavartalanul érvényesülnek. Ez a tendencia szemléletesen olvasható le az alábbi ábráról.

**A foglalkozási hierarcia tetején lévők hány
százaléka származik a foglalkozási hierarchia
tetején lévő/volt apától**

A családok tehát generációról generációra megpróbálják előnyös társadalmi helyzetüket átörökíteni, és ez ebben a században – de különösen 1945 után – az iskolán keresztül történt. Ehhez minden rendelkezésre álló eszközt igénybe vesznek: alkalmazkodnak a szelekció mechanizmusaihoz, ha pedig lehetőségük van rá, akkor alakítják is azokat. Ha a szelekció kizárólag érdem szerint működik, akkor külön szellemi és anyagi befektetéssel igyekeznek gyerekeik teljesítményét növelni. Ha viszont módjukban áll, akkor a politika segítségével adminisztratív eszközökkel is alakítják a szelekciós mechanizmusokat. A két világháború közötti keresztény középosztály a *numerus clausus* bevezetésével hajlította maga felé a szelekciót. Az 1945 utáni kommunista felső réteg egyrészt közvetett módon iktatta ki kedvezményezett rétegeinek legesélyesebb versenytársait akkor, amikor az MDP 1949. február másodikai határozatával bevezette a továbbtanulásra jelentkező fiatalok származás szerinti kategorizálását, és kimondta, hogy a munkás- és dolgozó paraszti származásúak előnyt élveznek a felvételeknél, másrészt közvetlenül is összekötötte a szülő politikai érdemeit gyereke sorsával, amikor a „Munkás-Paraszt Hatalomért” emlékérem, majd a „szochazások” tulajdonosainak gyerekeit gyakorlatilag mindenféle korlátozás nélkül vették föl az egyetemre. Aki akkoriban járt egyetemre, több szerény képességű „szochazás” csoporttársára emlékezhet, aki egy darabig kinlódott, majd szép csendben kimaradt.

Mindegy tehát, hogy valaki arisztokrata, középnemesi, nagypolgári, munkás vagy kisparaszti családból származik, ha egyszer bekerült a társadalomnak abba a rétegébe, amelyben fizikailag könnyebb és érdekesebb a munka, nagyobb a jövedelem, több a hatalom, nagyobb a szabadság, akkor nem nagyon szeretné, ha gyereke nehezebb és monotonabb munkát kényszerülne végezni, kisebb jövedelemért és kiszolgáltatottabb helyzetben; mindent megtesz tehát, hogy a gyerek végigjárja a tanulmányok folytatásával járó utat. Ebben persze versenyeznie kell a nála kevésbé jó helyzetben lévő csoportok elszánt és törekvő tagjaival, de jó esélyei vannak, mert

több eszköz áll rendelkezésére. A verseny első komolyabb eredményei a középiskola választásakor jelennek meg. 1997-es reprezentatív adatfelvételünk alapján az alábbi kép rajzolódott ki a továbbtanulásról.

Középfokú iskola választása az apa foglalkozása szerint, 1997 (%)

Az apa foglalkozása	Az iskola típusa, ahol a gyerek első éves						Gimnázium	
	8 oszt. gimn.	6 oszt. gimn.	4 oszt. gimn.	szakközépiskola	szakmunkásképző	szakiskola	összesen	ebből szerkezetváltó
értelmiségi vezető	19,6	20,2	35,4	21,9	2,0	0,9	75,2	39,8
nem fizikai alkalmazott vállalkozó	10,5	16,7	32,4	30,6	9,1	0,7	59,6	27,2
magángazda	6,7	7,9	26,7	46,9	10,8	1,0	41,3	14,6
szakmunkás	5,8	12,5	25,1	42,3	14,0	0,3	43,4	18,3
segéd- vagy betanított munkás	6,2	3,1	26,2	47,6	16,9	0,0	35,5	9,3
munkanélküli rokkantnyugdíjas	2,5	4,4	14,9	51,1	25,8	1,3	21,8	6,9
nyugdíjas	1,8	2,8	9,6	48,5	32,3	5,0	14,2	4,6
egyéb	1,8	5,7	14,3	35,8	37,6	4,8	21,8	7,5
meghalt	1,7	3,3	16,7	42,5	29,8	6,0	21,7	5,0
Átlag	2,7	5,3	16,0	52,0	20,0	4,0	24,0	8,0
	0,0	0,0	16,1	42,0	38,7	3,2	16,1	0,0
	1,4	2,7	15,1	53,4	27,4	0,0	19,2	4,1
	5,5	8,2	20,7	42,6	21,0	2,0	34,4	13,7

A foglalkozási hierarcia felső grádcisaira nagyobb valószínűséggel vezető gimnázium választása a különböző foglalkozású apák gyerekei esetében jól mutatja annak a tendenciának a továbbélését, amelyekről az eddigiekben történetileg volt szó.

A felfele vezető út első lépcsője

Az a folyamat, amelynek jeleit a mobilitási adatokban láttuk, már az általános iskolában elkezdődik, ahol a tanulmányi eredmény közvetítésével igen hamar eldőli a gyerek sorsa. A tanulmányi eredményt azonban elsősorban a családi háttér determinálja, és nem a gyerekek veleszületett képességei (amiről ráadásul igen kevés derül ki az iskolában). Hozzájárul még a pedagógusok elfoglaltsága is, amelynek végső eredménye, hogy a teljesítmények értékelésénél nem pusztán a tárgyi tudást veszik figyelembe. E pedagógusi beállítottságnak ritka jó példáját adta egy újabb – más célból készült – vizsgálat. A *Fővárosi Pedagógiai Intézet* 1997 májusában tudásszint mérést végzett 38 budapesti középiskola tizedik évfolyamán. Amikor a mérés eredményeit összehasonlították a félévi jegyekkel, akkor azt találták, hogy az iskolai érdemjegy mindig jobb volt, mint a mérési eredmény, kivéve az egyesre értékelt tanulókat. „A mérések felénél (és csak németből és történelemből nem) az derült ki, hogy a »bukottak« jobban teljesítettek, mint a kettések» (Kiss 1997:13).

Az idegenek által végzett objektív tudásmérés tehát – elégségesig bezárólag – általában rosszabb eredményt mutat, mint ahogyan az ismerős tanár osztályoz. Az érdekes kivétel az elégtelen tanuló. Emögött az eredmény mögött a tanulók minősítésének komplex művelete áll, amelynek során a pedagógus – a gyerek tantárgyi teljesítményén kívül – egy sor ismeretet összegez, és ebben az összegzésben valószínűleg több az öntudatlan, mint a tudatos elem. Amikor osztályoz, akkor – öntudatlanul – beleszámítja, hogyan viszonyul a gyerek és családja az iskolához, magához a

pedagógushoz, beleszámítja amúgy általában a tanulási motivációt, az osztálytermi és azon kívüli viselkedést, a kulturális és civilizációs szintet. Azoknak a gyerekeknek, akik gyenge képességűek és rosszul teljesítenek, ám az iskolai értékrendet és viselkedési szabályokat elfogadják, nagyobb valószínűséggel ad elégségest még akkor is, ha semmit nem tudnak. Viszont a jobb képességű, az iskolai élet szabályai-val állandó konfliktusban lévő gyerekeknek, akik – éppen a képesség és a motiváció ellentmondása miatt – hullámzóan teljesítenek, még egy elfogadható felelet esetében is nagyobb valószínűséggel ad elégtelent. Hiába van lehetőség a szorgalom és a magatartás külön osztályozására, valójában ezek az elemek (és még sok más) a tantárgyi teljesítmény értékelésébe is belejátszanak – és minél lejjebb megyünk az osztályzatok skáláján, annál inkább.

Az osztályzat és a társadalmi helyzet összefüggése nem új jelenség, és nem korlátozódik pusztán Magyarországra. A század első feléből nem ismerünk olyan forrást, amely az általános iskolának megfelelő korosztály tanulmányi eredményeiről tudósítana a szülők foglalkozása szerint. Ilyen típusú információkhoz csak utólagos történeti kutatásokból lehet hozzájutni, de a történéseket inkább az elitoktatás érdekli, ezért főleg a gimnáziummal és a felsőoktatással foglalkoznak. Az egyetlen általunk ismert vizsgálat, amely nem az elitoktatással foglalkozik, 1605 budapesti polgári iskolai tanuló adatait dolgozta fel iskolai anyakönyvekből, akik 1909 és 1913 között jártak ebbe az iskolatípusba (Andor E. 1997). Annak ellenére, hogy a polgári iskola diáksága viszonylag homogén összetételű, hiszen ide már egy szelektációs pont után kerültek a gyerekek (az alsóbb rétegek gyerekei az elemiben maradtak, a felsőbb rétegeké pedig gimnáziumba mentek), az osztályzat és a réteghelyzet összefüggése ugyanolyan, mint amilyen később az általános iskolánál megfigyelhető:

Budapesti polgári iskolai tanulók tanulmányi eredménye

Az apa foglalkozása	Tanulmányi átlag* a polgári iskola első osztályában (1909)
Értelmiségi (orvos, mérnök, pedagógus, pap)	2,05
Alacsony rangú hivatalnok	2,09
Közép- és magas rangú hivatalnok	2,39
Önálló iparos vagy kereskedő	2,65
Ipari vagy kereskedelmi alkalmazott	2,80
Földműves vagy napszámos	2,95

* A mai rendszertől eltérően az egyes volt a legjobb, s az ötös a legrosszabb jegy.

Forrás: Andor E. (1997) SPSS adatbázisa

Egyéb forrás híján a százaléklőről nagyot kell ugranunk: a következő adat az 1963-as rétegződés-vizsgálatból való, és azt mutatja, hogy a *vezető állású és értelmiségi* apák általános iskolás gyerekeinek 31 %-a volt kitűnő tanuló. Ugyanezt az eredményt a *szakmunkás* apák gyerekeinek 11 %-a, a *mezőgazdasági fizikai* apák gyerekeinek hét százaléka, a *betanított munkás* apák gyerekeinek hat százaléka és a *segédmunkás* apák gyerekeinek öt százaléka érte el, miközben átlagosan az általános iskolai tanulók tíz százaléka volt kitűnő. A skála másik végén, a bukottaknál a sor fordított: *vezető állású és értelmiségi* gyereke egyáltalán nem bukott, aztán ahogyan lefelé haladunk a foglalkozási hierarchiában, úgy nő az elégtelének aránya (Ferge, Láng, Kemény 1966:352). Az 1963-as rétegződés-vizsgálatról ismét nagyot, majdnem huszonöt évet kell ugranunk, saját 1997-es felmérésünkig.

Általános iskolai tanulmányi eredmény az apa foglalkozása szerint, 1997

Az apa foglalkozása	Továbbtanuló gyerek utolsó tanulmányi eredménye az általános iskolában (1997)					A foglalkozási kategória átlaga	N
	Kitűnő	Jeles	Jó	Közepes	Elégséges		
Vezető	25,4	17,3	38,3	17,8	1,3	4,30	394
Értelmiségi	30,4	21,8	39,3	8,6	0,0	4,51	326
Nem fizikai alkalmazott	11,4	11,8	54,0	20,4	2,4	4,06	289
Vállalkozó	11,4	13,3	52,8	20,7	1,8	4,10	667
Magángazda	13,8	10,3	48,4	24,1	3,4	4,04	58
Szakmunkás	6,6	7,5	50,0	31,5	4,4	3,85	1094
Segéd/betanított munkás	1,1	3,4	46,6	40,5	8,4	3,59	262
Munkanélküli	6,1	8,6	38,0	40,0	7,3	3,69	313
Rokkantnyugdíjas	5,8	7,6	43,2	36,5	6,9	3,74	277
Egyéb, nyugdíjas, meghalt	5,5	6,5	50,5	31,0	6,5	3,76	200
Átlag	11,3	10,8	47,0	27,0	3,9	3,97	3880

Bár a két vizsgálat között eltelt 24 év (ezenkívül mintánkból – 1963-tól eltérően – hiányoznak a bukottak, mivel eleve csak továbbtanulókból állítottuk össze, továbbá némileg más a foglalkozások kategorizálása is), a családi háttér és az általános iskolai érdemjegy összefüggése szignifikáns, és az adatok ugyanúgy rendeződnek el, mint korábban. A foglalkozási hierarchia tetején jobbak a tanulmányi átlagok, alsó régiójában rosszabbak.

Senki nem gondolhatja, hogy a vezető állású és értelmiségi apák gyerekei háromszor okosabbak az átlagnál, és – mondjuk – hatszor okosabbak a segédmunkás apák gyerekeinél. Nyilvánvaló, hogy itt valami másról van szó, olyan tényezők bonyolult összjátékának hatásáról, amelyek nem genetikusak, hanem társadalmi eredetűek.

Felmerülhet az igény, hogy az általános iskolai érdemjegyeket nemcsak az apa foglalkozása, hanem más szempontok szerint is meg kellene vizsgálni, hiszen más tényezők is hathatnak rá, esetenként erőteljesebben, mint a foglalkozás. Legkézenfekvőbbnek tűnik a szülők iskolai végzettsége, illetőleg a lakóhely szerepe.

Ha az apa iskolai végzettségét nézzük, akkor hasonló képet kapunk, mint a foglalkozásnál, azzal a különbséggel, hogy az iskolai végzettség még felelősebb az alapvető tendenciákat. Elég csak azt megemlíteni, hogy ameddig a vezető állású apák gyerekeinek 42,7 %-a volt kitűnő vagy jeles, addig az egyetem végzettségű gyerekeinek csak az 55,2 %-a.

Az utolsó tanulmányi eredmény az általános iskolában az apa iskolai végzettsége szerint

Az apa legmagasabb iskolai végzettsége	Továbbtanuló gyerek utolsó tanulmányi eredménye az általános iskolában (1997)*					A kategória átlaga**	N
	Kitűnő	Jeles	Jó	Közepes	Elégséges		
Egyetem	34,3	20,9	38,5	6,3	0,0	4,57	411
Főiskola	23,0	18,7	43,6	13,6	1,1	4,32	374
Érettségi	11,9	13,6	52,6	20,4	1,5	4,12	996
Szakmunkás végzettség	4,7	7,0	48,1	35,1	5,1	3,77	1845
8 oszt. vagy kevesebb	2,3	3,6	40,2	42,1	11,8	3,49	391
Átlag	11,0	10,8	47,0	27,2	4,0	3,97	4017

* Chi-négyzet ($p < 0,000$)

** A Scheffe-próba szerint mindegyik átlag szignifikánsan különbözik egymástól.

Felmerül tehát a kérdés, hogy mi a meghatározóbb: a *szülők foglalkozása*, vagy *iskolai végzettsége*? Néhány foglalkozási kategóriához (segéd- vagy betanított munkás, nem fizikai alkalmazott, értelmiségi) nagy valószínűséggel csak egy iskolai végzettség rendelhető, van azonban olyan – vezető, vállalkozó, magángazda, munkanélküli, rokkantnyugdíjas, nyugdíjas, egyéb –, amely többféle végzettséggel is elképzelhető. Ha ezeket külön-külön megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy *elsősorban az iskolai végzettség a döntő*. A különböző iskolai végzettségű apák gyerkeinek tanulmányi átlaga az egyes foglalkozási kategóriákon belül az apa iskolai végzettségére jellemző átlaghoz áll közel (azaz a függőlegesen közölt kategória-átlaghoz), és a foglalkozások átlagához (azaz a vízszintes kategória-átlaghoz) képest nagy eltérések mutatkoznak iskolai végzettség szerint.

Általános iskolai tanulmányi átlagok az apa iskolai végzettsége szerint néhány foglalkozási kategóriában, 1997

Az apa legmagasabb iskolai végzettsége	Vezető	Vállalkozó	Magángazda	Munkanélküli	Rokkantnyugdíjas	Egyéb	Kategória átlaga
	foglalkozású apák gyermekeinek általános iskolai tanulmányi átlaga						
Egyetem	4,57	4,44	4,30	4,11	4,50	4,50	4,57
Főiskola	4,38	4,32	4,50	4,36	4,27	4,20	4,32
Érettségi	4,15	4,23	4,29	3,98	3,94	4,00	4,12
Szakmunkás	3,81	3,88	3,89	3,67	3,78	3,63	3,77
8 osztály vagy kevesebb	3,41	n.a.	3,77	3,37	3,33	3,53	3,49
<i>Kategória átlaga</i>	<i>4,30</i>	<i>4,10</i>	<i>4,04</i>	<i>3,69</i>	<i>3,74</i>	<i>3,78</i>	

A másik tényező, amely elvileg befolyásolhatja a tanulmányi eredményt, a *lakóhely típusa*. Az adatok első ránézésre erre utalnak. 1997-es vizsgálatunk szerint az általános iskolai tanulmányi átlag a Budapesten lakó gyerekeknél 4,16 volt, megyeszékhelyen 4,13, egyéb városban 3,86, és községben 3,89. A Scheffe-próba szerint Budapest és a megyeszékhelyek között, illetőleg az egyéb városok és a községek között nem szignifikáns a különbség, míg e két csoport között igen (azaz mind Budapesten, mind a megyeszékhelyeken szignifikánsan magasabb az átlag, mint az egyéb városokban és a községekben). Először arra gondolhatunk, hogy itt az a valószínű különbség jelent meg, amely a különböző nagyságú települések iskolái között ténylegesen létezik. Némi gyanúra ad okot, hogy más forrásból származó ismereteink szerint ez a különbség nem az osztályzatokban, hanem az azonos érdemjegyek mögötti tudásban szokott megjelenni. Ha ezek az ismereteink helytállóak, akkor a tanulmányi eredmény településtípusonkénti eltérésének más oka van, mondjuk az a közismert tény, hogy minél nagyobb egy település, annál nagyobb arányban élnek ott iskolázottabb emberek. Ez bármelyik népszámlálási adatfelvételből kimutatható, és így van a mi vizsgálatunkban is. A mintában szereplő budapesti tanulók apjának 38 %-a egyetemet vagy főiskolát végzett, ugyanez az adat a megyeszékhelyeken 33 %, egyéb városban 14 %, községekben kilenc százalék. A másik végleten pedig: a nyolc osztályt vagy kevesebbet végzett apák aránya Budapesten 5,3 %, a községekben 15 %.

A legegyszerűbben azonban úgy lehet eldönteni, hogy a lakóhely vagy az apa iskolai végzettsége hat-e a gyerek tanulmányi eredményére, ha az apák iskolai végzettségét külön-külön megvizsgáljuk.

Általános iskolai tanulmányi eredmény az apa iskolai végzettsége és a lakóhely szerint

Az apa iskolai végzettsége és a lakóhely	A gyerek általános iskolai tanulmányi átlaga	N
8 általános vagy kevesebb		
Budapest	3,59	33
megyeszékhely	3,60	26
egyéb város	3,53	115
község	3,45	198
Szakk munkás végzettség		
Budapest	3,75	169
megyeszékhely	3,87	202
egyéb város	3,69	618
község	3,82	766
Erettségi		
Budapest	4,11	172
megyeszékhely	4,20	196
egyéb város	4,06	302
község	4,16	280
Főiskola		
Budapest	4,45	93
megyeszékhely	4,25	99
egyéb város	4,32	93
község	4,32	67
Egyetem		
Budapest	4,60	150
megyeszékhely	4,53	116
egyéb város	4,58	76
község	4,54	61

A lakóhely településtípusa – amely többnyire megegyezik az általános iskola telephelyével – nem befolyásolja a tanulmányi átlagot. A szemmel látható néhány tízedenyi (néhol századnyi) eltérések a Scheffe-próba szerint egyik iskolai végzettség kategóriánál sem szignifikánsak.

Más forrásból származó ismereteink tehát igazolódtak: *a települési különbségek az érdemjegyekben nem nyilvánulnak meg*. Akárhol lakik a család, a gyerek tanulmányi eredménye az apa iskolai végzettségéhez igazodik.

A felfelé vezető út második lépcsője

Az alapszakaszban elért tanulmányi eredmény egyszerre következménye több tényező hatásának, és feltétele a minőségibb középiskolázásban való előre haladásnak. Következésképpen a családi háttér kulturális jellegzetességeinek, amelyben a tudás szerepe, az elképzelt foglalkozás és sors is benne foglaltatik, és feltétele a továbbhaladásnak, amennyiben a különböző színvonalú középfokú iskolák más-más tanulmányi eredményt követelnek meg a felvételhez. 1945 előtt ehhez még az anyagi tényező is hozzáadódott, amennyiben a tandíj a társadalom bizonyos rétegei elé áthághatatlan akadályt állított. Ha megnézzük, hogy a század elején kik népesítették be a gimnáziumokat, akkor azt látjuk, hogy abszolút számban is a felső- és középosztályok gyerekei. A gimnáziumi tanulók között zömmel földbirtokosok, bányá- és gyártulajdonosok, kereskedők, köztisztviselők és szabadfoglalkozású értelmiségiek gyerekei találhatók. Ha pedig a gimnáziumi tanulók részvételi arányát né-

pesség-beli arányukkal vetjük össze, akkor azt látjuk, hogy ezek a csoportok alaposan túlréprezentáltak, miközben a társadalom két legnépesebb csoportja, a parasztok és egyéb mezőgazdasági munkások, illetőleg az ipari munkások csoportja alulreprezentáltak. Például egy uradalmi gazdatiszt gyerekének 500-szor (!) nagyobb esélye volt gimnáziumban tanulni, mint egy mezőgazdasági cseléd gyerekének (Magyarország története 1978:882 és az 1910-es népszámlálás adatai alapján). Persze lehetne hivatkozni az iskoláztatást befolyásoló kulturális különbségekre – mint ahogy nyilván voltak is –, de nem érdemes, mert a jövedelmi és vagyoni különbségek oly nagyok voltak, hogy bizonyos társadalmi rétegekben a családok összjövedelme a pusztá tandíjra sem lett volna elég, nemhogy a tanulóssal járó egyéb kiadásokra, és emellett még a család megélhetésére.

Ez a helyzet nem változott a két világháború között sem. A szellemi foglalkozást űzők gyerekei közel felét adják az összes gimnáziumi tanulónak, és ezzel több mint hatszorosan túlréprezentáltak népszerűen belüli arányukhoz képest. Egy nagybirtokos gyereke 25-ször nagyobb eséllyel lett gimnazista, mint egy kisbirtokosé, és 200-szor nagyobb eséllyel, mint egy mezőgazdasági munkásé.

1945 után – a középiskolázás ingyenessé válásával – az anyagi ok kiesett az okok sorából, a század első felében észlelt helyzet azonban lényegében nem változott. *Gazsó Ferenc* 1970-es vizsgálata szerint a vezető állású és értelmiségi apák gyerekei például Budapesten 50-szer nagyobb eséllyel voltak gimnáziumi tanulók, mint a segédmunkás apák gyerekei (*Gazsó* 1971:32 és az 1970-es népszámlálás alapján). Az egyenlőtlenség természetesen nem akkora, mint a háború előtt, de ennek legfőbb oka az, hogy közben hatalmas expanzió következett be a középfokú oktatásban. Ameddig a két világháború között a gimnáziumi tanulók száma húsz és harminc ezer között mozgott – a középiskolás korúak körülbelül nyolc százalékát képviselve –, addig az 1970-es években már 100 és 120 ezer között (és ehhez még hozzájön ugyanennyi szakközépiskolába vagy technikumba járó) –, vagyis eretségit adó középiskolába a középiskolás korúak 30-35 %-a járt.

A középfokú iskoláztatás egyenlőtlenségei azonban nem állnak meg az iskolák falainál. Szó sincs arról, hogy amennyiben két eltérő családi háttérű fiatal bekerült egy azonos típusú – de nem egyazon – iskolába, mondjuk gimnáziumba, akkor ettől kezdve egyforma esélye lett volna további sorsa alakulásában. A egyenlőtlenség következő állomása, hogy különböző eséllyel kerülnek ugyanannak az iskolatípusnak jobb vagy kevésbé jó intézményébe. *Gazsó Ferenc* 1970-ben három budapesti elit és három nem elit gimnázium tanulóit vizsgálta társadalmi háttér szerint, és azt találta, hogy az elit gimnáziumokban a vezető állású és értelmiségi gyerekek aránya 50 % körül volt, a fizikai dolgozóké pedig 18 % körül alakult. A nem elit gimnáziumokban éppen fordítva: a vezető állású és értelmiségi apák gyerekeinek aránya 20 % körüli, a fizikai dolgozó apák gyerekeié 42-49 % volt (*Gazsó* 1971:33).

Ugyanakkor hat konkrét iskola alapján nem lehet általánosítható kijelentést tenni, de ehhez hasonló, az iskolák között is különbséget tevő reprezentatív adat sajnos nem áll rendelkezésünkre az elmúlt évtizedekből. Jelen vizsgálatunkban az egyes iskolákat kódoltuk le a *Köznevelés*-beli rangsor szerint.

Eltérő családi háttérű gyerekek eloszlása a különböző színvonalú gimnáziumok között

A gimnázium helye a Köznevelés rangsorában 1997-ben	Vezető állásúak és értelmiségiek	Fizikai dolgozók
	első évfolyamos gyermekeinek aránya	
Első tíz között	58,3	18,3
11. és 50 hely között	53,4	20,9
51. helyen és hátrébb	37,9	29,4
Nincs a rangsorban	35,6	33,0

A negyed századdal későbbi reprezentatív adatok döbbenetes hasonlóságot mutatnak a hetvenes évek három konkrét elit gimnáziumának adataival: a vezetők és értelmiségiek gyerekei most is ötven százalék, a fizikai dolgozók gyerekei most is 20 % körül vannak jelen az elit gimnáziumokban. Azután ahogyan csökken a gimnáziumok rangsorban elfoglalt helye, úgy nő a fizikai dolgozó apák gyermekeinek, és csökken a vezetők és értelmiségiek gyermekeinek aránya, bár – mivel a fizikai dolgozók gyerekei gimnáziumba általában is kevesebben mennek – még a leggyengébb iskolában sem érik el a vezetők/értelmiségiek gyermekeinek arányát. Úgy tűnik, hogy mélyen fekvő, nehezen változó – mondhatni *longue durée* – tendenciával állunk szemben, amelyet a politika felhőjének csak alig tudnak befolyásolni.

Pályaaspirációk

Az előző részben láttuk, hogyan befolyásolja a tanulmányi eredmény – és sok mögötte meghúzódó egyéb tényező – a középfokú iskola választását. A döntés a továbbtanulásról azonban nem az általános iskola végén, a nyolcadikos félévi bizonyítvány fölötti merengéssel kezdődik. Már korábban eldől, hogy ki hol tanul tovább, és a pályaaspirációkat is főként a társadalmi helyzet determinálja. Ez nem csak magyar sajátosság. Bourdieu szerint „minden úgy történik, mintha a szülők gyermekeik oktatásával kapcsolatos magatartása – amely akkor nyilvánul meg, amikor választaniuk kell, hogy küldjék-e a gyermeket középiskolába, vagy csak az általános iskolát végeztessék el vele; hogy gimnáziumba írassák-e (ami hosszabb, legalább az érettségiig tartó tanulmányokkal jár), vagy csak polgári iskolába (ami rövidebb tartamú középiskolai tanulmányokba való beletörődést jelent) – mindennek előtt a társadalmi csoportjukra objektíve kirótt (és a statisztikai esélyek kategóriáiban mérhető) adottságokba való belenyugvás volna” (Bourdieu 1967: 300). „A családok és gyermekeik általában a helyzetüket meghatározó kötöttségek szerint viselkednek. Még akkor is, amikor úgy tűnik, mintha választásuk az ízlés vagy hivatás elnyomhatatlan ösztönét követné, voltaképpen az objektív körülmények átalakító hatásának engedelmessé válnak” (Bourdieu 1967: 303).

Érdekes összevetni a különböző időben, különböző mintán végzett vizsgálatok hasonló adatait. Az 1963-as rétegződés-vizsgálatban 15 ezer véletlenül kiválasztott személy nyilatkozott 8300 iskolás gyerekekkel kapcsolatos pálya-aspirációjáról, és közülük 6200 fő már eldöntötte, hogy milyen pályán látna szívesen gyermekét. Eszerint az a fő tendencia, hogy a vezető állásúak és értelmiségiek 87 %-a csak valamilyen szellemi pályát tud elképzelni leszármazottjának (ezen belül 67 %-a csak értelmiségit). A fizikai munkát mindössze 13 % tudta elképzelni, de ebből hat százalék úgy, hogy talán mégis szellemi pályára megy a gyerek, és mindössze hét száza-

lék jelölte meg kizárólagosan a fizikai pályát. A másik végletet a segéd munkás szülők képviselik: mindössze 15 %-uk szánja gyermekét csak értelmiségi, és 36 %-uk csak szellemi pályára (beleértve az értelmiségit is); 49 % eleve csak valamilyen fizikai pályát lát elérhetőnek, és 15 % szellemi vagy fizikai (Ferge-Láng-Kemény 1966:375).

A pályaaspirációknak ez a jellegzetes eltérése már sokat sejtet abból, hogyan fog alakulni a gyerekek sorsa, pedig ezek a törekvések ráadásul eléggé optimisták, és úgy tűnik, hogy jelentősen felülértékelik a lehetőségeket és kilátásokat. Ha ugyanis a vágyakat összehasonlítjuk a mobilitási és beiskolázási adatokkal, akkor azt látjuk, hogy a valóság rosszabb képet mutat. 1970-ben a segéd munkás apák gyerekei még a községi gimnáziumokban is csak a tanulók kilenc százalékát tették ki, és a szak-középsiskolákban sem haladták meg a tanulók 13 %-át (Gazsó 1971:32 és 36). Ezekből az iskoláztatási arányokból nemigen lehet 36 %-os szellemi foglalkozási arányt elérni. Nem is sikerült. Húsz évvel később, az 1981/82-es felvételtől kiderült, hogy a segéd munkás apák gyerekeinek mindössze 13,3 %-a szellemi foglalkozású (szemben a 36 %-os vágygal), és mindössze – szemben a 15 %-os vágygal – 4,3 %-a értelmiségi (Vajda és Zelenay 1986:281). Ez persze nem azt jelenti, hogy a pályaaspirációknak csak harmada realizálódott, hiszen ebben az adatban nemcsak az 1963-ban megkérdezettek generációja van benne, de a tendenciát jól jelzi. A kilencvenes években végzett vizsgálat során *Harcza István* megállapította, hogy „a nyolcvanas évek második fele óta a segéd munkások körében felerősödő nemzedéki újratermelődést figyelhetünk meg” (Harcza 1995:31).

A pályaaspirációkat természetesen nemcsak az egyes emberek (szülő vagy gyerek) döntései befolyásolják, hanem több generációt átívelő folyamat. Az 1963-as rétegződés-vizsgálatban lehetőség volt arra, hogy a nagyapa foglalkozását is figyelme vegyék (Ferge-Láng-Kemény 1966).

Milyen pályára szánják a szülők iskolás gyermekeiket a nagyapa munkajelleg-csoportja szerint (%) – a csak értelmiségi pályák választásának rangsorában

Két generáció munkajelleg csoportja	Csak értelmiségi	Csak (bármilyen) szellemi	Szellemi és nem mg-i fiz.	Szellemi és mg-i fizikai	Csak nem mg-i fizikai	Bármilyen fizikai	Csak mg-i fizikai
Nagyapa és apa vezető, értelmiségi	86,4	8,5	5,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Nagyapa egyéb szell. - apa vez/ért.	68,2	25,8	3,0	0,0	3,0	0,0	0,0
Nagyapa fizikai - apa vezető/értelm.	61,5	21,4	7,1	0,4	8,7	0,0	0,8
Nagyapa és apa egyéb szell.	61,2	16,4	3,0	0,0	19,4	0,0	0,0
Nagyapa vez/ért. - apa egyéb szellemi	57,1	33,3	0,0	0,0	9,5	0,0	0,0
Nagyapa fizikai - apa egyéb szell.	50,8	24,9	7,6	0,0	15,8	0,3	0,0
Nagyapa vez/ért. - apa fizikai	45,5	36,4	9,1	0,0	9,1	0,0	0,0
Nagyapa egyéb szell. - apa fizikai	33,8	24,3	9,5	1,4	29,7	0,0	1,4
Nagyapa és apa fizikai	22,1	21,6	13,4	0,6	37,9	1,5	2,3
Nagyapa és apa mg-i fiz.	19,3	18,6	12,3	0,6	38,8	3,3	6,4
Nagyapa mg-i fiz. - apa segéd munkás	15,7	21,7	14,5	0,9	44,1	1,2	1,4
Nagyapa nem mg-i fiz. - apa segédm.	11,1	20,8	13,2	0,0	52,8	1,4	0,0

(Forrás: Ferge-Láng-Kemény számított adatai, 1996. p. 376.)

Az előbbi táblázatból egy szigorú és következetes rendszer bontakozik ki. Látható, hogy a gyerek (harmadik generáció) pályájával kapcsolatos elképzelések elsősorban az apa (második generáció) munkajelleg-csoportjától függenek, hiszen a rangsor első három helyét a vezető és/vagy értelmiségi apák foglalják el, a következő három

helyet az egyéb szellemi foglalkozású apák, s az utolsó hármat a fizikai foglalkozásúak. De nem hatás nélküli az első generáció foglalkozása sem. Az apák hármass csoportjain belül a nagyapák foglalkozása rendezi sorba a harmadik (a gyerek) generációval kapcsolatos pályaspirációkat: mind a vezető/értelmiségi, mind az egyéb szellemi, mind a fizikai apák hármass csoportjain belül azonos a sorrend. A legmagasabb az arány a vezető/értelmiségi nagyapák esetében, ezt követik az egyéb szellemi, majd a fizikai foglalkozású nagyapák.

A táblázat utolsó, elkülönített három sora a foglalkozási hierarchia alsó régióját részletezi, és érdekes adalékot szolgáltat a falusi-városi értékkülönbségekhez. Úgy tűnik, hogy egy tisztán falusi (paraszti) háttér – a nagyjából azonos művelődési esélyhiányok ellenére – biztosabb szellemi vagy erkölcsi tartást ad, mint akár az olyan, ahol már csak az első generáció falusi. A nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású nagyapák és segédmunkás apák teremtette kulturális milió pedig már valószínűleg a lumpenizálódáshoz áll közel – ez helyezkedik el a rangsor végén. Hasonló három generációs táblázatot a mi vizsgálatunk adataiból is tudunk alkotni, bár nem a foglalkozás, hanem az iskolai végzettség szerint.

Középfokú iskola választása az apai vonal két generációja szerint, 1997

Az apai nagyapa és az apa iskolai végzettsége	Az iskola típusa, ahová a gyerek jár (%)					
	8 oszt. gimn.	6 oszt. gimn.	4 oszt. gimn.	szakközépiskola	szakmunkásképző	szakiskola
Nagyapa felsőfokú, és						
apa felsőfokú	20,2	20,2	41,0	14,8	3,8	0,0
apa érettségi	10,5	10,5	24,8	43,7	9,5	1,0
apa szakmunkásképző	1,8	0,0	26,3	42,0	28,1	1,8
apa 8. o. vagy kevesebb	0 fő	1 fő	1 fő	10 fő	4 fő	0 fő
Nagyapa érettségi, és						
apa felsőfokú	12,5	19,0	44,7	20,2	2,4	1,2
apa érettségi	6,5	7,7	22,6	54,8	7,1	1,3
apa szakmunkásképző	2,2	1,1	18,5	42,3	33,7	2,2
apa 8. o. vagy kevesebb	0 fő	1 fő	2 fő	7 fő	1 fő	0 fő
Nagyapa szakmunkás						
apa felsőfokú	15,3	22,6	35,7	23,2	2,1	1,1
apa érettségi	7,2	12,3	24,0	45,1	11,1	0,3
apa szakmunkásképző	2,5	5,1	16,0	47,6	27,1	1,7
apa 8. o. vagy kevesebb	0,0	0,0	9,3	50,0	33,3	7,4
Nagyapa 8. o. vagy kevesebb						
apa felsőfokú	9,7	18,8	36,5	31,8	3,2	0,0
apa érettségi	6,1	8,3	23,3	52,4	9,4	0,5
apa szakmunkásképző	1,3	3,4	13,6	50,7	28,3	2,7
apa 8. o. vagy kevesebb	1,8	0,9	7,9	40,4	42,0	7,0
Átlag	5,9	8,6	21,9	42,9	18,9	1,8

Az utolsó táblázatból – *mutatis mutandis* – ugyanaz a hierarchikus rend bontakozik ki, mint az utolsó előttiből. Elsősorban az apa iskolai végzettsége differenciálja a gyerekek iskolaválasztását, ám ezen belül a nagyapa iskolai végzettsége állítja be a végső sorrendet. A felsőfokú végzettségű apák gyerekei minden iskolai végzettségű nagyapánál a legnagyobb arányban mennek gimnáziumba, de ez az arány úgy csökken, ahogyan a nagyapák iskolai végzettsége csökken. És ez a tendencia az iskolai végzettségek mindegyik lépcsőjénél megjelenik.

Megint csak utalni kell arra, hogy nem speciálisan magyar, hanem általános jelenségről van szó. Kísérteties pontossággal ugyanerre az eredményre jutott vizsgálataiban Bourdieu is: „...azonos társadalmi helyzetű nagyapa esetén az ismeretszint annál magasabb, minél magasabb az apa társadalmi helyzete, illetve azonos társadalmi helyzetű apa esetén a nagyapa helyzete is hierarchizálja az ismeretszintet. Így a kulturálódási folyamat lassúsága következtében azok a finom különbségek, amelyek attól függenek, hogy milyen régre nyúlnak vissza a kultúra elsajátításának lehetőségei, továbbra is megkülönböztetik azokat, akik a társadalmi érvényesülés, sőt, az iskolai tanulmányi eredmények tekintetében is látszólag egyenlők. A kulturális nemességnek is megvannak a maga ősiségi fokozatai” (Bourdieu 1967: 293-294).

ANDOR MIHÁLY

IRODALOM

- ANDOR ESZTER: *Zsidók és nem-zsidók a budapesti polgári iskolákban a XX. század elején: rekrutáció és iskolai teljesítmény*. In: *Iskola és társadalom, Zalai gyűjtemény* 41. kötet. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1997.
- ANDORKA RUDOLF: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- BÁCSKAI ERIKA – MANCHIN RÓBERT – SÁGI MÁRIA – VITÁNYI IVÁN: *Az ének-zenei iskolák hatása*. In: *Valóság*, 1971/5. sz.
- BOURDIEU, P.: *A kulturális örökség átadása*. In: Ádám György (szerk.): *A műszaki haladás problémái*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967.
- FERGE SÁNDORNÉ – LÁNG GYÖRGYNÉ – KEMÉNY ISTVÁN: *Társadalmi rétegződés Magyarországon*. In: *Statistikai Időszaki Közlemények*, 1966/11. sz.
- GAZSÓ FERENC: *Mobilitás és iskola*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971.
- HARCSA ISTVÁN: *Társadalmi folyamatok a fiatal generációk körében*. In: *Gazsó Ferenc – Stumpf István (szerk.): Vesztesek, ifjúság az ezredfordulón. Ezredforduló Alapítvány*, Budapest, 1995.
- KERTESI GÁBOR: *Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon*. In: *Közgazdasági Szemle*, 1995/1. sz.
- KISS MARGIT: *Tudásszintmérés a budapesti középiskolák 10. évfolyamán*. In: *Budapesti Nevelő*, 1997/4. sz.
- KRAVJÁNSZKI RÓBERT: *Néhány statisztikai információ az általános iskoláról*. In: Várhegyi György (szerk.) *Társadalom, oktatáspolitikai, általános iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1983.
- LADÁNYI JÁNOS – CSANÁDI GÁBOR: *Szelekció az általános iskolában*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.
- Magyarország története 1890-1918*, 7. Kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- SURÁNYI BÁLINT: *A munkaerőpiac és az általános iskola társadalmi elfogadottsága*. In: *Valóság*, 1987/7. sz.
- VAJDA ÁGNES – ZELENAY ANNA: *Rétegződés, életkörülmények, életmód II*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1986.
- VÁRI PÉTER (szerk.): *Monitor '95. A tanulók tudásának felmérése*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest, 1997.